

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

СУСОРОВ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ

**АГРАРНО - СЕЛЯНСЬКА ПРОБЛЕМА В ПРОГРАМАХ
І ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НЕОНАРОДНИЦЬКИХ
ПАРТІЙ**

В 1902 - 1907 рр. /На матеріалах України/

**07.00.01-історія суспільних рухів
і політичних партій**

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Дніпропетровськ - 1994

Дисертація в рукописі.

Робота виконана на кафедрі українознавства Херсонського
індустріального інституту.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
МАРЧУК Леонід Іванович.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ОСТАПЕНКО Іван Макарович,
кандидат історичних наук, доцент
ЯЦЕНКО Віталій Якович.

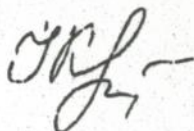
Провідна наукова установа - Одеський державний університет
ім. І.І. Мечникова

Захист відбудеться "14" лютого 1994 р. о 13⁰⁰ го-
дині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 053.24.03 по при-
судженню наукового ступеня кандидата історичних наук у Дніпропет-
ровському державному університеті /320625, ГСП, м. Дніпропетровськ,
пр. Гагаріна, 72, аудиторія 604/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотечі
Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано "9" вересня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
доцент

 І.О. КРИВИЙ

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00777660 (X)

ЛННБ ім. В. Стефані
АН України

Актуальність проблеми. Останні роки суспільно-політичного життя України відзначилися зародженням та швидким розвитком багатопартійності. Вихід на арену нових політичних організацій викликав гостру зацікавленість дослідників не лише до їх ролі в житті суспільства, але й до історії тих політичних партій, котрі раніше існували в Україні, їх практичної діяльності; до тих питань, які вони намагалися вирішувати, адже багато з них зберігають свою актуальність і в наш час.

Необхідність вивчення даної теми визначається значенням аграрно-селянської проблеми на початку ХХ століття, оскільки вона пронизувала всю соціально-економічну і державно-правову систему Російської імперії. Вона була однією з найбільших за вагомістю перешкод для подальшого розвитку країни і її вирішення було необхідною умовою стабілізації соціально-економічних відносин.

Жодна політична партія, що мала свою програму, не обійшла аграрно-селянську проблему своєю увагою. Особливо значну активність у цьому відношенні проявляли партії неонародницького типу. Неонародники, як відомо, бачили в селянстві одну з провідних сил у боротьбі з самодержавним режимом, тому їх теоретична та практична діяльність були спрямовані на залучення широких верств селянства до визвольного руху. Особливо цікавими в цьому плані є програми аграрних і соціальних перетворень, запропоновані неонародниками для вирішення селянської проблеми, а також наскільки їх пропозиції відповідали реаліям того часу і чи дійсно сприяли б вирішенню тих проблем, які накопичилися в аграрному секторі Російської імперії взагалі і України зокрема. Аналіз теоретичного надбання неонародників і в наш час має велике значення, оскільки є можливість використати все позитивне з їх досвіду для розв'язання сучасних проблем, пов'язаних, у першу чергу, з сільськогосподарським виробництвом.

Ступінь наукової розробки проблеми свідчить про необхідність її подальшого вивчення. Спеціальних наукових праць з цієї теми, написаних на українському матеріалі, бібліографічний розшук не виявив. Розгляд сільських проблем провадився досить активно і при підготовці дисертації автор опирався на вже відомі досягнення історіографії, які так чи інакше стосувалися і даної теми.

В 20-ті роки вийшли у світ перші наукові роботи, присвячені вивченню, головним чином, історії Партії соціалістів-революціоне-

рів /ПСР/.¹ Саме ці радянські історики приділяли найбільше уваги, адже ПСР була найчисельнішою і найактивнішою з неонародницьких партій. Праці, що вийшли в той час мали не лише науковий, а й публіцистичний характер, але зміст тих робіт був нерідко підпорядкований інтересам політичної боротьби. В той період вийшли друком і роботи, в яких висвітлювався селянський рух в Україні та згадувалося про вплив на нього різних революційних партій.² Дослідження того часу мали і певні недоліки: їх зміст був підпорядкований інтересам політичної кон'юнктури, недостатньо залучалися документальні джерела, аналіз був нерідко слабким і поверховим, майже повністю були відсутні наукові висновки та оцінки.

У 30 - 50-ті роки робота над вивченням історії неонародницьких партій була фактично припинена. В подібному стані знаходилися і проблеми пов'язані з діяльністю всіх інших політичних опонентів більшовиків.

Лише з 70-х років знову почалася активна робота по розкриттю різних аспектів діяльності неонародницьких партій. Виходять у світ монографії, в яких висвітлювалась історія не лише ПСР,³ а й інших неонародницьких організацій, зокрема партії народних соціалістів та Союзу есерів-максималістів.⁴ Слід підкреслити, що автори цих праць не ставили собі за мету розгляд взаємовідносин неонародників з селянством, а якщо і торкалися цього питання, то лише побіжно і в загальному контексті. До того ж, обмежені рамками концепції "Ко-

1 Мешеряков В. Партия социалистов-революционеров: В 2-х частях. - М., 1922; Быстрицкий В., Стеклов Ю. Меншевики и эсеры в русской революции. - Пг., 1924; Черногордик С. Эсеры /Партия социалистов-революционеров/. - Харьков, 1930 та інш.

2 Дроздов И.Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905 - 1906 гг. - М.-Л., 1925; Козаченко А. Нариси з історії революції 1905 - 1907 рр. - Харків, 1926; Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905 - 1907. - Ч. I. Рік 1905. - Полтава, 1927; Рогон З. Из истории селянского движения на Екатеринославщине накануне 1905 года // Летопись революции. - 1926. - № 5 /20/. - С. 95 - 130; Його ж. Крестьянское движение в Екатеринославском уезде в 1905 г. // Там же. - 1928. - № 6 /33/. - С. 169 - 229 та інш.

3 Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. /Исторический очерк/. - М., 1975; Леванов Б.В. Из истории борьбы большевистской партии против эсеров. - Л., 1978 та інш.

4 Бробеев Н.Д. Народные социалисты в первой русской революции. - М., 1979; Муков А.Ф. Идеино-политический крах эсеровского максимализма. - Л., 1979.

роткого курсу історії ВКП /б/" автори не мали змоги глибоко і неупереджено розкрити поставлені проблеми.

Велику увагу науковці приділяли розкриттю тактики більшовицької фракції РСДРП щодо неонародницьких партій взагалі і соціалістів-революціонерів зокрема. При цьому оцінки більшовицьких лідерів відносно діяльності неонародників автоматично і часто безпідставно переносилися в наукові праці.¹ Крім того, великим недоліком цих робіт, на наш погляд, було те що автори майже зовсім не використовували архівні матеріали, які безпосередньо торкалися діяльності неонародників у різні часи серед трудящих мас, у тому числі й селянства.

З усього загалу радянської історіографії, присвяченої дослідженню історії неонародництва, певним виключенням є монографія В.Н. Гінева.² В ній автор спробував неупереджено простежити за процесами, що відбувалися в неонародництві, проаналізувати суть, характер і причини утворення різних його напрямків. Разом з цим робляся спроба простежити стратегію і тактику неонародницьких партій, розкрити зміст їх агітаційної літератури і висвітлити практичну діяльність серед селянства. У монографії була поставлена також важлива проблема про необхідність вивчення результатів роботи неонародників не осілі, наскільки їх ідеї користувалися популярністю серед селян, які були недоліки і прорехунки в практичній діяльності.

З робіт, що були написані на загальноросійському матеріалі і вийшли у світ порівняно недавно, заслуговує на увагу праця Д.Б.Павлова, яка присвячена діяльності есерів-максималістів у 1905 - 1907 рр.³ Автор детально описав процес зародження і становлення максималізму, проаналізував його основні теоретичні засади. Чимало місця в монографії займає висвітлення військово-бойової та організаторської роботи максималістів. У ній уточнено деякі фактичні дані, виділено нові питання. Але аграрно-селянській проблемі в роботі не відведено багато місця, оскільки самі есери-максималісти приділяли їй дуже мало уваги.

1 Борьба В.И. Ленина против мелкобуржуазной революционности и авантюризма / Ред. колл. К.И.Варламов, К.В.Гусев. - М., 1966; Саушкин Н.М. Критика В.И.Лениным программы и тактики партии эсеров. - М., 1971; Гусев К.В., Полушкина В.А. Стратегия и тактика большевиков в отношении непролетарских партий. - М., 1983; Волобуев С.В. Идеино-теоретическая борьба по вопросам революции 1905 - 1907 гг. - М., 1984 та інш.

2 Гинев В.Н. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. 1902 - 1914. - Ч., 1983.

3 Павлов Д.Б. Эсеры-максималисты в первой российской революции. - М., 1989.

На українському ґрунті вивчення історії неонародницьких партій провадилося дуже слабо. Автори, як правило, розглядали цю проблему в загальному контексті, не приділяючи їй окремої уваги, ставлячи перед собою інші завдання. Скажімо, в деяких роботах відомого українського дослідника селянського руху М.Н.Лешенка подані факти практичної діяльності есерівських організацій в селах України напередодні і в період революційних подій 1905 - 1907 рр.¹

Історія утворення Української партії соціалістів-революціонерів /УПСР/ до недавнього часу не була предметом спеціального дослідження. Певні, хоча й уривкові дані про загальні умови зародження українського соціал-революціонізму, діяльність його окремих організацій і т. д., містяться в окремих роботах діячів українського руху.² Цікаві дані щодо виникнення УПСР наведені в роботі І.Ф.Кураса, який вперше висловив думку, що історію цієї партії "необхідно починати набагато раніше квітня 1917 р."³ І хоча автор помилково ототожнив Українську обласну організацію ПСР з УПСР, його робота все ж залишається найбільш повною щодо висвітлення історії українських політичних партій. Нещодавно побачила світ стаття П.М.Шморгуна про історію утворення та розвиток політичних партій в Україні на початку ХХ століття, в якій зроблено слушні зауваження щодо процесу формування УПСР.⁴ Однак, автори, зосередившись головним чином на вивченні процесів зародження і становлення партійних організацій, по суті, не піднімали питань, пов'язаних з їх діяльністю по вирішенню аграрно-селянської проблеми.

У 80-ті роки почав набирати силу поступовий процес переосмислення накопиченого історичного матеріалу й відходу від догматичних оцінок і нашарувань сталінських часів. Почали виходити колективні

1 Лешенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. - К., 1968; Його ж. Українське село в революції 1905 - 1907 рр. - К., 1977.

2 Залізник М. Українці, Росія й війна. - Б.м., 1915; Дорошенко В. Українці в Росії. Новіші часи. - Відень, 1916; Його ж. Революційна українська партія /1900 - 1905 рр./ Нарис з історії української соціал-демократичної партії. - Львів-Київ, 1921; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. - Інобрук, 1960.

3 Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму й крах мелкобуржуазних партій на Україні. - К., 1978. - С. 70.

4 Шморгун П.М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії. - 1992. - Вип. 172. - С. 23.

монографії з історії непролетарських партій, у тому числі й неонародницьких, в яких висвітлювались основні віхи їх діяльності, правда, інколи через призму тактичної лінії більшовицької фракції РСДРП.¹ Важливими є наукові статті М.І.Леонова та Н.Д.Ерофєєва, в яких чи не вперше були зроблені спроби з'ясувати кількість і чисельність місцевих організацій ПСР напередодні і в період революційних подій 1905 - 1907 рр.²

Останнім часом дедалі частіше науковці пропонують належним чином висвітлити і оцінити роль, як неонародницьких, так і інших партій в політичному житті, національно-визвольній боротьбі та селянському русі. Це є ще одним підтвердженням того, що до недавнього часу запропонована тема об'єктивно не досліджувалася. Справа в тому, що буремні події 1917 - 1920 рр. остаточно розвели більшовиків і неонародників по різні боки барикад, що привело до край-політизованого підходу у вивченні їх історії. Хоча в подальшому звинувачення неонародників у контрреволюційності, зраді інтересів трудящих були пом'якшені, однак про неупереджене вивчення історії неонародництва сьогодні говорити ще рано. Ця робота лише починається.

На відміну від проблематики неонародництва, тема аграрних відносин і класової боротьби на селі досліджувалася радянськими науковцями досить активно. Про це свідчить і значна кількість робіт, написаних як на загальноросійських,³ так і на українських фактичних

1 Непролетарские партии России. Урок истории. - М., 1984; Басманов М.И., Гусев К.В., Полушкина В.А. Сотрудничество и борьба. Из опыта отношений КПСР с непролетарскими и некоммунистическими партиями. - М., 1988.

2. Леонов М.И. Численность и состав партии эсеров в 1905 - 1907 гг. // Политические партии России в период революции 1905 - 1907 гг.: Количественный анализ: Сб. статей. - М., 1987. - С. 49 - 95; Ерофеев Н.Д. К вопросу о численности и составе партии эсеров накануне Первой российской революции. // Непролетарские партии России в трех революциях: Сб. статей. - М., 1989. - С. 122 - 132.

3 Панкратова А.М. Первая русская революция 1905 - 1907 гг. - М., 1951; Дубровский С.М. Крестьянское движение в революции 1905 - 1907 гг. - М., 1956; Коло ж. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. - М., 1975; Першин П.Н. Аграрная революция в России.: В 2-х кн. - Кн. 1. - М., 1966; Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос.: В 2-х т. - Т. 1: Ленинские аграрные программы в трех русских революциях. - М., 1989; Анхимов А.Н. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881 - 1901. - М., 1984; Сенцова В.Т. Крестьянское движение в революции 1905 - 1907 гг. - М., 1988 та інш.

даних. I

Якщо оцінювати загальний внесок радянської історичної науки у вивченні аграрних проблем, зокрема в Україні, то не бхідно відзначити, що цей доробок був досить значним. Саме за радянського часу почалося активне вивчення і введення в науковий обіг архівних і документальних матеріалів, глибока розробка і осмислення окремих аспектів цієї багатогранної проблеми. Були створені сприятливі умови для подальшого вивчення соціально-економічних питань в житті українського села кінця XIX – початку XX століть.

Разом з тим значна кількість монографій та статей містили серйозні недоліки, головним з яких був однобічно-викривлений концептуальний підхід. Основні його положення були запозичені з програмних документів і робіт лідерів більшовицької партії. Вони зводилися до того, що село на рубежі XIX і XX століть було широковаренов гострої класової боротьби, причина якої полягала в селянському малоземеллі, гноб'тельській діяльності панівних класів та анінародній політиці самодержавства. Повалення царизму і націоналізація землі бачилися як головні і єдино вірні засоби вирішення аграрного питання. Роботи, що суперечили цим положенням були затавровані як ворожі і серйозно ніколи не аналізувалися. Це, в свою чергу, привело до того, що певні явища, факти тлумачилися і оцінювалися зовсім невiрно. Отже, перед сучасними дослідниками стоїть завдання об'єктивно підійти до розгляду аграрно-селянської проблеми,

I Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905 – 1907 рр. – К., 1955; Лого ж. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К., 1968; Лого ж. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. – К., 1977; Сизоненко Б.В. Селянський рух на Півдні України // Херсонська, Катеринославська і північна частина Таврійської губерній в революції 1905 – 1907 рр. // Праці Одеського державн. ун-ту. – Т. 146, вип. 5; Живолуп В.К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905 – 1907 годах. – Харьков, 1956; Буцик А.К. Селли і сільськогосподарський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К., 1957; Олійник М., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 – 1907 рр. – К., 1959; Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні. 1905 – 1907 рр. – К., 1964; Васянович В.Ф. Класова боротьба в селах Південної України в 1905 – 1907 рр. // кр. іст. журнал. – 1977. – № 6; Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Там же. – 1981. – № 11; Лого ж. Селянський рух на Лівобережній Україні в 1900 – 1904 рр. // Там же. – 1983. – № 2; Ікименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Там же. – 1991. – № 2 та ін.

аби, нарешті, розставити все на свої місця.

Таким чином, питання діяльності неонародницьких партій у руслі вирішення аграрно-селянської проблеми майже зовсім не висвітлено, що є зайвим аргументом на користь актуальності даної теми. Навіть той науковий доробок, який є в нашому розпорядженні, має певні, інколи досить значні, недоліки і в наш час вже не може задовольнити науковців.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1902 по 1907 рр., що був насичений важливими подіями революційного характеру, складними соціально-економічними процесами. Обрані хронологічні рамки дають змогу прослідкувати розвиток неоднозначних подій і явищ у процесі визвольного руху українських селян.

Хронологічний початок роботи - 1902 р. - відповідає появі на політичній арені першої з неонародницьких партій - соціал-революційної, що офіційно оголосила про своє утворення після об'єднання кількох есерівських організацій. На фоні революційних подій і піднесення селянського руху набирала темпи процес організаційно-теоретичного структурування неонародництва. 1906 рік у цьому відношенні став переломним: неонародництво розпалося на кілька партій, які мали свої програми, стратегічні та тактичні цілі і завдання.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи - вивчення і узагальнення досвіду теоретичної роботи, а також практичної діяльності неонародників серед українського селянства в 1902 - 1907 рр. Для досягнення поставленої мети було обрано такі завдання:

- висвітлити причини тяжкого становища українського селянства в кінці XIX - на початку XX ст., визначити суть аграрного питання та окреслити можливі на той час шляхи його розв'язання;
- проаналізувати програми та документи неонародницьких партій, розкрити агітаційно-пропагандистську та організаторську роботу неонародників серед селянства України, проаналізувати форми і методи їх практичного впливу;
- розкрити специфіку аграрних відносин в Україні та її вплив на розробку неонародницьких аграрних програм;
- розглянути політику партій неонародницького напрямку з національного питання, їх ставлення до національно-визвольного руху в Україні та його представників.

Автор використав широке коло джерел, які включають статистичні дані, документи центральних і місцевих організацій неонародницьких партій, неонародницьку пресу, спогади учасників подій, ма-

теріали їх листування, твори партійних лідерів та інші. Суттєвою частиною джерельної бази стали архівні матеріали державного історичного архіву України, а також обласних державних архівів.

Об'єктом вивчення є аграрні розробки та практична діяльність на селі партій неонародницького типу, які в той період діяли на території України. Взагалі слід зазначити, що народництво початку ХХ століття значно відрізнялося від своїх попередників 60 – 80 рр. минулого століття. Перш за все, значно змінилася суспільно-політична ситуація в країні, що відповідно вимагало певного коригування стратегії і тактики. Для обґрунтування змін у напрямках практичної діяльності потрібна була модернізація, а інколи й відхід від догматів народництва минулого століття. Оскільки корінні зміни в народництві теоретичного і практичного плану відбулися на початку ХХ ст., то саме з цього часу можна говорити про вихід на політичну арену неонародництва.

У методологічному плані при аналізі джерельного матеріалу, оцінці подій і явищ автор намагався дотримуватись принципів об'єктивності та історизму, теоретичних положень, що відображають вирішальну роль народних мас в історії.

Вирішенню дослідницьких завдань сприяло використання таких загальнонаукових методів як історичний, логічний та метод класифікації. З спеціально історичного, в залежності від наявності джерел і авторської концепції, використовувалися синхронний і хронологічний. Різновид останнього – проблемно-хронологічний – є основним у дисертації.

Наукова новизна дослідження полягає насамперед у тому, що автор намагався критично проаналізувати деякі аспекти аграрно-селянської проблеми та практичну і теоретичну роботу неонародницьких партій по її розв'язанню, відійшовши при цьому від традиційних положень радянської історіографії. В результаті, дисертант прийшов до висновку, що суть аграрного питання полягала не в малоземеллі селян, а в нечужості пережитків феодального ладу у вигляді екстенсивних форм господарювання, які не задовольняли і не відповідали зростаючим потребам населення країни. Аналіз аграрних проєктів неонародницьких партій показав, що найбільш реалістичною була програма народних соціалістів, яка, проте з різних причин, не знайшла підтримки в селянських масах. Звідси випливає і головний, на наш погляд, урок, який полягає у неможливості розробки життєвих проєктів, концепцій, успішної стратегії і тактики при пануванні догмату ідео-

логічних ілюзій у свідомості переважної більшості членів певної політичної організації, як це свого часу було з представниками основної маси неонародництва.

На прикладі неонародницьких організацій України в роботі уточнені масштаби їх діяльності, визначені форми, методи і напрями роботи серед українських селян. Проаналізовано і інші проблеми, які недостатньо розроблені історичною наукою. Це, зокрема, проблема взаємовідносин неонародників і українського руху, опором і животворчим ґрунтом якого було саме селянство.

Практичне значення роботи полягає в можливості подальшого вивчення і розробки як самої теми, так і окремих її аспектів. Результати дослідження можуть бути використані у викладанні курсів з історії та тематичних спецкурсів.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження апробовані в опублікованих наукових статтях і виступах на Всеукраїнських наукових конференціях. Дисертація обговорена і рекомендована до захисту на засіданні кафедри українознавства Херсонського індустріального інституту.

Структура дисертації. Робота складається з вступу, трьох розділів, заключення, списку джерел і літератури та додатків, які налічують 19 таблиць.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ.

У "Вступі" обґрунтована актуальність теми, охарактеризовано мету і завдання дослідження, подано історіографічний огляд та характеристика джерел, окреслено об'єкт і хронологічні рамки роботи, піддано критиці деякі традиційні положення радянської історіографії.

Розділ I - "Аграрне питання в Україні та шляхи його розв'язання" - присвячено розгляду проблем пов'язаних з визначенням суті згнаної проблеми - економічного аспекту селянської проблеми, з можливістю на той час шляхами його вирішення та причинами тяжкого становища українського селянства в кінці XIX - на початку XX ст. Необхідність вивчення саме цих питань зумовлена тим, що радянська історіографія подавала їх в перевернутому вигляді, йдучи у фарватері ленінських поглядів та висновків. Тому лише показ дійсного стану речей, що існував у тогочасному сільськогосподарському виробництві, має можливість проаналізувати неонародницькі аграрні програми з точки зору їх можливої реалізації та відповідності ін-

тересам селян і всього суспільства.

На думку автора, представники революційного руху, в тому числі й неонародники, невірно оформували суть аграрного питання, яке, на їх думку, полягало в наявності гострого протиріччя в сфері земельних відносин на ґрунті малоземелля основної маси хліборобів при надмірній кількості землі у поміщиків. Ліквідація земельного голоду бачилася їм у розподілі не лише поміщицької, а всієї землі між селянами. Підрахунки, проведені автором на основі статистичних даних показують, що у випадку проведення українськими селянами у 1905 р. "чорного перерозподілу" прирізка землі була б не такою вже й значною. Скажімо, якщо на один двір на Правобережній Україні в 1905 р. припадало в середньому 5,5 дес. землі, то завдяки перерозподілу цей показник зріс би лише до 6,9 дес., на Лівобережжі відповідно - 6,1 дес. і 8,3 дес., на Півдні - 9,7 дес. і 13,6 дес.¹ Очевидно, суть питання була визначена невірно, а отже невірно була і форма його вирішення.

На наш погляд, аграрне питання зводилося до того, що основним гальмом у розвитку сільськогосподарської галузі були пережитки феодалізму у вигляді екстенсивних форм господарювання. Це підтверджується і тим, що у розвинутих країнах у той же період землі на душу населення було менше, але інтенсивна система землеробства давала можливість збирати великі, порівняно з Україною чи Росією, врожаї, тому земельне питання не стояло там так гостро. Наприклад, якщо у Бельгії з середнього наділу в 2,4 дес. отримували врожай зернових близько 119 пудів, а в Японії з наділу в 0,75 дес. землі селянин отримував приблизно 112 пудів зернових, то в Україні ці показники становили відповідно 44 пуди з 6,7 дес.²

¹ Підраховано автором за: Общий свод по империи результатов разра-
ботки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной
28 января 1897 г. - Т. I. - СПб., 1905. - С. 4, 180; Статистика
землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской
России. - СПб., 1907. - С. 12; Переселение в Сибирь из восьми гу-
берний, входящих в состав Южнорусской Областной Земской Пересе-
ленческой организации. За 1906 - 1912 гг. Учет семейного пересе-
ления. - Полтава, 1913. - С. 3, 6, 11; Матеріали до природного
руху населення України. 1867 - 1914 рр. - Б. м., 1924. - С. 8.

² Бекішев С.С. Хозяйственные итоги истекшего сорокапятилетия. -
Т. П. Вопрос земельный. - СПб., 1906. - С. 66; Пестрицкий Д.
К выяснению аграрного вопроса. - СПб., 1906. - С. 86, таблица
№ 2.

Демографічний фактор значно ускладнював аграрне питання, але економіка країни не могла поглинути всього працездатного населення. Зростання чісності сільських жителів приводило до значного дроблення земельних наділів, що викликало підвищення попиту на землю, у зв'язку з чим росли орендні та купівельні ціни на неї. Становище селянства ускладнювалося відсутністю можливостей отримати роботу у промисловості, яка в той час була охоплена кризою. Прорахунки самодержавства в аграрній політиці оприяли падіння життєвого рівня селянства. Вплив цих факторів робив ситуацію на селі вибухонебезпечною.

З усіх найбільш вірогідних на той час шляхів вирішення аграрного питання найефективнішим, на наш погляд, був шлях, що вів до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

У розділі II - "Селянська проблема в доктринах і практичній роботі неонародницьких партій" - подано аналіз теоретичних засад неонародництва щодо селянства і, в першу чергу, їх аграрних програм. Необхідно зазначити, що всі неонародницькі партії суть аграрного питання бачили в селянському малоземеллі. На цій основі з додатком ідеологічного навантаження соціалістичного гатунку і будувалися аграрні програми неонародників.

Першочерговим заходом, який би вирішив аграрне питання програма соціалізації землі соціалістів-революціонерів, яку згодом перейняли і есери-максималісти, передбачала безкоштовну конфіскацію земель з подальшим наділенням ними селянських господарств за споживчо-трудовою нормою. Цей захід в разі його реалізації міг привести до соціальних потрясінь і кровопролиття. І хоча у свій час соціалісти-революціонери намагалися корегувати свої позиції щодо земельного питання /аграрний проект ІОБ-ти у II Думі/, що свідчило про зростання реалізму у теоретиків ПСР, але в той же час з виходом у світ указу від 9 листопада 1906 р., який знаменував початок століпінських реформ, соціалісти-революціонери акцентували увагу на захисті общинних розпорядків, знищення яких саме і відповідало інтересам селян. Аграрна програма народних соціалістів була більш уважена і реалістична. Її основні положення зводилися до необхідності розселення селян на вільні землі при частковій конфіскації поміщицьких земель за викуп та подальшої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Найбільш вагомою і активною силою з неонародницького табору

була соціал-революційна партія, яка намагалася вести роботу на селі ще з 1902 р. Україна була одним з районів найбільш плідної діяльності ПСР. За нашими підрахунками, в 1902 - 1904 рр. тут працювало 7 комітетів і 9 груп ПСР,¹ а в період революційних подій 1905 - 1907 рр. в українських губерніях діяло 89 комітетів, груп і організацій соціалістів-революціонерів,² які, за неповними даними, об'єднували більше 10 тис. членів.³ У селах України в 1905 - 1907 рр. існувало понад 170 організацій ПСР.⁴ Вплив соціалістів-революціонерів на селянство не був досить значним, оскільки їх робота йшла головним чином агітаційно-пропагандистським шляхом, тому, якщо і вдавалося викликати ідейне бродіння серед селян, то у соціалістів-революціонерів не було сил і засобів для його організаційного оформлення. Це, в свою чергу, ускладнює визначення районів впливу ПСР.

Крайні течії неонародництва, які оформилися в 1906 р., організаційно-пропагандистської роботи серед селян майже не вели. Есері-максималісти в 1907 р. мали в Україні, за нашими даними, близько 20 організацій, які головну увагу приділяли терористично-бойовій роботі. Організацій народних соціалістів в Україні виявлено буквально одиниці. Роботу свою вони активізували, головним чином, під час передвиборчих кампаній. Спроби утворити національну соціал-революційну партію завершилися в той період невдачею. Окремі групи та організації цього напрямку намагалися провадити певну роботу серед селян, але помітної ролі у національно-визвольному русі не зіграли.

Розділ III - "Вплив національного фактору на стратегію і тактику неонародницьких партій" - торкається питань, які ще недостатньо

1 Підраховано за: Революционная Россия. - 1903. - 15 ноября. - № 36. - С. 21; Спиридович А.И. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886 - 1916. - Пг., 1918. - С. 93; Леонов М.И. Численность и состав партии эсеров в 1905 - 1907 гг. // Политическое партии России в период революции 1905 - 1907 гг.: Количественный анализ: Сб. статей. - М., 1987. - С. 67, 68, 89.

2 Підраховано за: Леонов М.И. Численность и состав партии эсеров в 1905 - 1907 гг. - С. 65, 68, 70, 79, 84, 88 - 89; Центральный державный исторический архив України / далі - ЦДА України / ф. 320, оп. I, спр. 779-а, арк. 10, II; ф. 1335, оп. I, спр. 819, арк. 16; ф. 442, оп. 856, спр. 6, арк. II; ф. 274, оп. I, спр. 1049, арк. 16; ф. 321, оп. I, спр. 3, арк. 155; ф. 1335, оп. I, спр. 593, арк. 114; ф. 301, оп. I, спр. 1127, арк. 21; ф. 705, оп. I, спр. 35, арк. 83; ф. 838, оп. 2, спр. 523, арк. I; спр. 783, арк. I; спр. 5211, арк. I.

3 Підраховано за: Леонов М.И. Численность и состав партии эсеров в 1905 - 1907 гг. - С. 65, 68, 70, 79, 84, 88 - 89.

4 Там же. - С. 70, 84, 88, 89.

досліджені науковцями. Оскільки українське селянство в даний період виступало носієм національних традицій, а вирішення аграрно-селянської проблеми було, на нашу думку, неможливим без розв'язання національного питання, то ці міркування і привернули увагу дисертанта до цих проблем.

В силу свого соціально-економічного та історичного розвитку виробничі та соціальні відносини українського села мали свої особливості, кілька з них автор розглянув дещо детальніше.

Специфіка України полягала насамперед у формах землекористування, що було пов'язано, у першу чергу, з існуванням общини. В українських губерніях община була менш розповсюджена ніж у Великоросії. На Правобережній Україні, зокрема, общинне землеволодіння становило 37 % від усього селянського, на Лівобережжі - 56,9 %, найвищим цей показник був на Півдні - 89,6 %, ¹ що було зумовлено особливостями заселення цього краю. В пореформений період для України була характерна тенденція до скорочення общинного і поширення подвірного землеволодіння. Причому в 1905 р. кількість господарств з общинним землеволодінням становила 43,9 %, тоді як 56,1 % дворів мали земля в подвірному користуванні. ² Тобто кількість населення, що вело подвірне господарство переважало кількість общинників.

Особливістю українського села на Лівобережжі була наявність козацтва, яке продовжувало існувати в кінці XIX - на початку XX ст., як окремий соціальний стан у Чернігівській та Полтавській губерніях. На кінець XIX ст. козацьке населення, за нашими даними, нарахувало близько 1,8 млн. осіб. ³ Заможніші за селян ще з кінця XVIII ст., не пізнавши кріпацтва та викупних платежів, козаки і на початку XX ст. відрізнялися вищим рівнем добробуту. Вони мали свої окремі права, пишалися своїм походженням і рідко мали шлюбні зв'язки з селянами.

Аграрні програми неонародників, по суті, не враховували соціально-економічних особливостей України, як і інших районів імперії, де набирала темпи процес розпаду общини. Навпаки, вони відс-

¹ Підраховано автором за: Мишик О.К. Аграрна політика. /1800 - 1925 рр./ - Т. I. - Подєбради, 1925. - С. 296.

² Там же. - С. 305

³ Підраховано автором за: Русов А.А. Описание Черниговской губернии. - Т. П. - Чернигов, 1899. - С. 6, 7; Материалы подворной переписи Полтавской губернии 1900 года. Итоги по губернии. - Полтава, 1907. - С. 18.

дили общині роль одного з головних важелів у проведенні земельної реформи, не розуміючи, що саме община є оплотом середньовічних методів господарювання. З виходом у світ указу від 9 листопада 1906 р. ЦК ПСР навіть закликав провадити агітацію на користь общинних розпорядків "особливо наполегливо в місцевостях з відсталими формами розверстання і в подвірній Росії."¹ В повній мірі це стосувалося і України. Народні соціалісти в цьому плані були винятком. Вони не схильні були робити ставку на общину і ставились до неї досить скептично, не відводячі їй в майбутній аграрній реформі серйозної ролі.

Неонародницькі партії включили у свої програми право націй на самовизначення. Та, якщо соціалісти-революціонери, виступаючи за збереження єдиної держави збудованої на федеративних засадах, не відкидали можливості, принаймні теоретично, повної державної незалежності націй, то народні соціалісти, також згоджуючись з принципом федерації, через деякий час виступили проти можливого розпаду Росії і залишили лише вимогу автономії націй. Есери-максималісти розв'язання національного питання ставили в залежність від революційних змін у соціально-економічних відносинах і тому не відводили йому самостійної ролі. Фактично, така позиція привела їх до ігнорування національних особливостей тих чи інших районів імперії.

У той же час переважна більшість неонародників добре усвідомлювала національну окремішність України. Прихильне ставлення до українського руху проявлялося у співпраці на місцевому рівні, наданні можливостей представникам українського руху друкуватися на шпальтах неонародницьких газет. Наприклад, видатний вчений і громадський діяч М.С. Грушевський був кореспондентом ліберально-народницької газети "Сын Отечества". Неонародники часто викривали імперіалістичну політику самодержавства щодо України, підтримували боротьбу українців за право користування рідною мовою в культурно-освітніх закладах.

З усіх неонародницьких організацій лише ПСР найбільш активно намагалася використати національний фактор для поширення свого впливу в українських губерніях. Окрім видання і поширення агітаційної літератури, написаної українською мовою, в 1905 р. у складі ПСР було утворено Українську обласну організацію, що координувала всю роботу комітетів ПСР на більшості території України.

Прихильне ставлення неонародників до українства та його вимог сприяло активізації боротьби проти самодержавства - головного на той час оплоту Російської імперії. Але, як показав подальший розвиток подій, це було лише тактичним заходом з боку як неонародництва, так і всього революційного руху взагалі, для залучення якомога ширших мас у боротьбу з царизмом. Та як тільки ситуація змінилася і українських рух вийшов на якісно новий етап розвитку, відносини кардинально змінилися.

У "Заключенні" підведено підсумки дослідження, сформульовані головні висновки. Зазначається, що неонародники в переважній більшості, знаходячись під впливом революційних доктрин, невірно визначили суть аграрного питання, а тому й пропонували утопічні методи його розв'язання, які, більше того, могли привести до соціальних потрясінь. Винятком була лише програма народних соціалістів, яка була більш реалістичною і зваженою. В практичній діяльності найбільшою активністю з усіх неонародницьких партій в 1902 - 1907 рр. відзначалася соціал-революційна партія. Інші організації цього типу, по суті, не вели роботи серед селян. Аграрні особливості України майже не враховувалися неонародниками, хоча більшість з них добре усвідомлювала її національну окремішність. Прихильне ставлення неонародників до українського руху було зумовлене тактичними розрахунками, а саме необхідністю мати союзників у боротьбі з самодержавним режимом.

Основні положення дисертації висвітлені в таких публікаціях:

1. Діяльність Партії соціалістів-революціонерів серед селянства України в 1905 - 1907 рр. /До історіографії проблеми/ // Наукові праці з питань політичної історії. - 1992. - Вип. 172. - С. 114 - 118.
2. Розповсюдження видень Партії соціалістів-революціонерів у селах України /1905 - 1907 рр./ // Наукові праці з питань політичної історії. - 1992. - Вип. 173. - С. 49 - 58. /У співавторстві/
3. Аграрная программа социалистов-революционеров: замыслы и реальность. - Херсон, 1993. - Деп. в ИНИОН РАН /Москва/, 1993, 12 февраля, № 47697, 14 с. /В соавторстве/
4. К вопросу об отношении социалистов-революционеров к аграрному террору /1902 - 1907 гг./ - Херсон, 1993. - Деп. в ИНИОН РАН /Москва/, 1993, 12 февраля, № 47698, 11 с.
5. До питання про утворення УПСР // Українознавство і гуманізація освіти: Тези допов. Всеукр. наук. - практ. конф.: У 4 ч. - Дніпро-

петровськ, 1993. - Ч. 2. - С. 86 - 87.

6. Відображення специфіки аграрних відносин в Україні в програмі партії соціалістів-революціонерів // Методологія і зміст гуманітарної освіти: сучасний етап і перспективи розвитку: Тези допов. і виступ. Всеукр. наук. - теорет. конф. - Херсон, 1993. - С. 34 - 35.

7. Українське питання на сторінках газети "Сын Отечества" /1905 р./ // Україна: становлення незалежності. Зміст і методика висвітлення в курсах соціальних та гуманітарних наук: Допов. і виступ. Всеукр. наук. - метод. конф.: У 2 ч. - Одеса, 1993. - Ч. I. - С. 101 - 103.

8. Особливості поземельних відносин Півдня України та аграрна програма українських есерів // Південь України і складання української державності: історія і сучасність: Тези допов. Всеукр. наук. - практик. конф.: У 2 ч. - Одеса, 1994. - Ч. 2. - С. 14 - 16. /у співавторстві/

Суєць

ХОУНБГ. 1994 г. Заказ №83. Тираж 100 экз. Печать офсетная

AB 30.782

AB 30.782